

A hallgatólagos tudás és a marxi kommunizmuskép

Szalai Miklós
PhD, adjunktus (ELTE BTK)
szalai.miklos@btk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.7>

A tanulmány kiindulópontja az, hogy a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* a központosított munkaidőgazdasággal szemben felhozott érveit a marxista közgazdászok azóta megcáfolták. A tanulmány bemutatja Cockshott és Cottrell a marxi munkaértékelmélet és a modern informatika módszereinek összekapcsolásával megalkotott szocializmusmodelljét. Ezután megvizsgálja az osztrák közgazdasági iskola a modellel szemben felhozott azon ellenvetését, hogy ez a szocializmusmodell sem tudná kezelni és felhasználni az úgynevezett hallgatólagos tudást, az olyan tudást, amely az emberek mindennapi, spontán gyakorlatában keletkezik és adódik tovább, és ezért nem táplálható be a számítógépekbe.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, Marx, szocializmus, információ, hallgatólagos tudás

The Problem of “Tacit” Knowledge and the Marxian Vision of Communism

The starting point of this study is, that the classical arguments of the *How Is Critical Economic Theory Possible?* against the centralized labour-time economy has been refuted since then by the Marxian economists. The study introduces then the model of socialism developed by Cockshott and Cottrell, which based on the Marxian labour theory connected with the result of modern informatics. Then we examine the main objection of the Austrian school of economics to the model, that this model couldn't manage and use the so-called “tacit knowledge”, knowledge created and transmitted in the everyday, spontaneous practice of people, and which thus couldn't be fed into the computers.

Keywords: *Überhaupt*, Marx, Socialism, Information, Tacit Knowledge

Ez a tanulmány a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* – Bence György, Kis János és Márkus György nagy műve – születésének 50. évfordulójára készült. De amikor vitába száll a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* mondanivalójával, akkor *nem* kívánja kérdésessé tenni a könyv értékeit. Amikor a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* megszületett, a hatvanas évek végén, akkor a magyar értelmiség jelentős része abban a hitben élt, hogy a marxizmus alapeszméje jó, és csak a megvalósítása rossz – és ezért a létező szocializmust nem eltörölni kell, hanem valamilyen módon meg kell reformálni, vissza kell vezetni az autentikus, humanista marxi eszmei gyökerekhez. Ez nyilvánvalóan inkohereus és történelmietlen illúzió volt. Bence, Kis és Márkus hatalmas érdeme az, hogy amikor már nem Sztálinban és nem Leninben, hanem magában Marxban akarták megtalálni a szocializmus totalitárius elfajulásának eszmei gyökereit, akkor szétzúzták ezt az illúziót. Azt sem akarom kétségbe vonni, hogy a szerzők nemcsak keresték, hanem meg is találták az alapvető problémát a marxi kommunizmusideállal. Ez az alapvető probléma – mint azt a könyv olvasói tudják – az, hogy Marx meg akarta szüntetni a piaci viszonyokat, de meg akarta őrizni a piacgazdaság technológiai dinamizmusát, gazdasági hatékonyságát és az egyénnek a piacgazdaságban létrejött szabadságát. Marx feltételezte, hogy amikor az árufetiszizmus teremtette elidegenedés, a társadalmi termelési folyamatnak az áru- és pénzviszonyok által teremtett eldologiasodása, átláthatatlansága megszűnik, akkor a dolgozó emberek – vagy ahogy ő nevezte: a *társult termelők* – magától értetődő módon, viszonylag könnyűszerrel fel tudják mérni az emberi szükségleteket, a társadalom erőforrásait és a rendelkezésre álló technológiai eszközöket, s valamilyen – Marx által nem specifikált – demokratikus intézmény segítségével maguk tudják eldönteni, hogy miből mennyit és hogyan termeljenek, és a termékeket hogyan osszák el. A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* alapvető mondanivalója az volt, hogy ez – függetlenül a szovjet típusú társadalmak gazdaságának konkrét problémáitól – *elvileg* sem lehetséges: hogy a gazdaságnak a piac kikapcsolásával való osztársadalmi tervezése csak a technológiai fejlődés, a változások lelassítása, az erőforrások racionális hatékonysági kritériumok nélküli, pazarló felhasználása és a fogyasztók választási szabadságának korlátozása révén lehetséges – ezek pedig olyan következmények, amelyeket maga Marx sem akarhatott volna.

A könyvnek ezeket az alapgondolatait mindenekelőtt a „Központosított munkaidőgazdaság nehézségei” című fejezet tartalmazza. Amint ennek a fejezetnek a címe is mutatja: a szerzők azt feltételezik, hogy Marx szerint a magántulajdon és a piacgazdaság megszűnése után a társult termelők az egyes termékek előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő mint egyetemes mérce segítségével értékelik a fogyasztási és a termelési javakat, és ennek a munkaidő-mércének a segítségével tervezik meg az egész gazdaságot.

Ez az értelmezése Marxnak vitatható. A kortárs marxista irodalomban létezik egy olyan újszerű értelmezés, amely szerint Marx és Engels – legalábbis az érett munkáikban – olyan szocializmust képzeltek el, amelyben csak a munkaerőpiac és a tőkepiacok szűnnek meg, de a termelési javak és a fogyasztási javak piaca nem, mert a dolgozói

kollektívák – amelyeket persze az országos gazdaságirányítási szerv elszámoltathat – kereskedhetnek a termelési javakkal.¹ Írásomban azonban – a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* értelmezését követve – feltételezem, hogy Marx áru- és pénzviszonyok nélküli központosított munkaidő-gazdaságot akart. Azzal a kérdéssel sem fogok foglalkozni, hogy amennyiben a könyv szerzőinek a marxizmuskoncepcióval szemben felhozott ellenvetései helyesek, az valóban aláássa-e a tőkés gazdaság marxizmuskritikai elemzését is – ahogyan azt Bence, Kis és Márkus állítja.

Ámde amikor a marxizmusideált a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* bírálatával szemben védelmezni igyekszem, akkor egy olyan problémára, a hallgatólagos tudás problémájára fogok összpontosítani, amelyről a szövegben egyáltalán nincs szó. Azért tartom ezt szükségesnek, mert a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-nak a központosított munkaidő-gazdaság modelljével szembeni kritikáit azóta a marxista elmélet fejlődése, újabb eredményei megválaszolták.

A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* érvelése szerint amikor a tervezők a marxizmus munkaeérték-elmélet alapján megtervezik a termelést, és kiszámítják az egyes termelési javak és az egyes fogyasztási cikkek árait, akkor az így előálló termékkála nem fog egybeesni a fogyasztók igényeivel. Mindez azt vonja maga után, hogy a fogyasztókat rá kell kényszeríteni arra, hogy azt fogyasszák, amit a társadalom, illetve az állam nekik előír. Másrészt a marxizmus munkaeértékben megvalósuló költségszámítás nem tudja figyelembe venni a szakképzett és szakképzetlen munka értéke közötti különbséget, ahogyan a nem újratemmelhető természeti erőforrások értékét, viszonylagos ritkaságát sem. Ezért a munkaeértékben megadott árak sem a társadalom reális szükségleteit, sem a társadalom erőforrásait nem tükrözik megfelelően – tehát ezekkel az árakkal nem lehet racionálisan elosztani az erőforrásokat, megtervezni a gazdaságot.

A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-nak ezek az érvei a központosított munkaidő-gazdasággal szemben nem eredetiek, hanem Ludvig von Mises és az osztrák közgazdasági iskola szocializmuskritikája már évtizedekkel korábban megfogalmazta őket.² Azonban az elmúlt évtizedekben, a kilencvenes évek óta egy skót közgazdász-informatikus szerzőpáros, W. P. Cockshott és Allin Cottrell kidolgoztak egy olyan szocializmusmodellt, amely a munkaeérték-elmélet és a modern informatika segítségével meg tudja oldani ezeket a nehézségeket.³ A modellnek az a lényege, hogy a gazdaságban előállított valamennyi árut egy óriási *input-output* mátrixtáblázaton ábrázolják. A gazdaság minden pontján

1 Egy ilyen szocializmusmodellt ismertet és védelmez az „ortodox”, „tervezéses” interpretációval szemben Robert A. Bryer könyvének 8. fejezete („The Socialist Mode of Production”), lásd Bryer 2019, 275–342.

2 Az osztrák iskola szocializmuskritikáját Ludwig von Mises egy 1920-ban, Németországban megjelent tanulmánya indította el: Mises 1920. Mises tanítványa, Hayek 1935-ben (amikor már Mises és Hayek is az Egyesült Államokba emigráltak) angolul újrapublikálta a szöveget egy tanulmánykötetben, amely a saját hozzájárulását és szocialista közgazdászok válaszkísérleteit is tartalmazta: Hayek 1935. Ez lett a kiindulópontja a harmincas években folyt „szocialista kalkulációs vitának”.

3 Cockshott – Cottrell 1993.

található egyes erőforráskészletekre, illetve ezek változásaira vonatkozó információkat egy országos teletext-hálózatban továbbítják a tervezőkhöz. Ezután a tervezők specifikálják a megtermelni kívánt termékek folyamatos termeléséhez szükséges összes termelési javak mennyiségeit – ez az úgynevezett harmóniafüggvény. Statisztikák segítségével ezután a tervezők megállapítják, hogy egy-egy termelési jószágban – például egy hordó olajban – mennyi társadalmilag szükséges átlagmunka testesül meg, majd ezeknek az adatoknak a felhasználásával kiszámítják, hogy az adott terveclok elérésének az erőforrások milyen kombinációja a legoptimálisabb módja.

Hogyan kezelné a modell azt a már Mises által felvetett problémát, hogy a szakképzett és a szakképzetlen munka nem egyenértékű? A szakképzett munkát ugyanúgy kezelné a tervezők, ahogyan Marx kezelte a termelőeszközöket *A tőkében*: nevezetesen mint olyan terméket, amely a benne megtestesült munkamennyiségeket működési ideje során „transzferálja” az általa létrehozott termékekre. Hogyha adva van a képzettség „megtermeléséhez” – a dolgozók képzéséhez – szükséges munkaidő és egy időhorizont, amelyen belül ezek a készségek fokozatosan elhasználnának, kiszámolhatjuk a készségekben megtestesült munkaidőnek a „transzferálási rátáját”. Hogyha ezt a rátát az *i* készséget illetően *ri*-nek nevezzük, ezt a fajta munkát úgy tekinthetjük, mint az egyszerű munka egy többszörösét ($1 + ri$), és ennek révén kiszámíthatjuk a szakképzett munkával előállított termékek termelési költségét. Természetesen a szakképzett munka létrehozásához (kiképzéséhez) szükséges munka valószínűleg szintén a szakképzett és az egyszerű munka elegye lesz, ami tovább bonyolítja a szakképzettséget kifejező többszörösök kiszámítását. Egy iteratív eljárásra lesz szükség: először úgy számítjuk ki a „transzferálási rátákat”, mintha a termelésben felhasznált minden munka egyszerű munka lenne, aztán ezeket az első transzferálási rátákat arra használjuk, hogy újraértékeljük a szakképzett munkainputokat, aztán ezen az alapon újra kiszámítjuk a transzferálási rátákat, és így tovább, amíg el nem érünk a szakképzett munka és az általa előállított termékek reális értékeiig.⁴

A fogyasztók igényei nem feltétlenül fognak egybeesni a tervezők által betervezett termékösszetétellel. Ezt a problémát – követve Oskar Langének a harmincas évek szocialista kalkulációs vitájában kidolgozott modelljét⁵ – úgy kezelik Cottrellék, hogy úgynevezett piactisztító (*market-clearing*) árakat alkalmaznak. A dolgozók a munkájukért kapott munkautalványokkal vásárolhatnak a termékekből, és az így beérkező fogyasztói árjelzések figyelembevételével – túlkereslet, illetve túlkínálat esetén – a tervezők időszakonként korrigálják a tervet. A fogyasztók el is cserélhetik egymás között a termékeket, vagy

⁴ Cockshott – Cottrell 1993, 10.

⁵ Lange 1936. Lange olyan közgazdász volt, aki politikailag közel állt a kommunista mozgalomhoz, de nem fogadta el a marxista munkaérték-elméletet. Modelljének az a lényege, hogy a fogyasztási cikkek piacán kialakuló árak segítségével a szocialista tervezők és a szocialista menedzserek egy „tapogatózószerű” eljárással kikalkulálják a termelési javak árait. A szocialista kalkulációs vita nyomán a tudományos közvélemény általában elfogadta, hogy Lange sikeresen megválaszolta az osztrák iskola szocializmuskritikáját.

eladhatják egymásnak munkautalványért – azonban a munkautalványok nem forognak valódi pénzként az emberek között: nem lehet felhalmozni őket, nem tőkésíthetők, és felhasználhatóságuk is időhöz kötött. A nem újratermelhető természeti erőforrásokkal úgy gazdálkodik ez a társadalom, hogy árazásuknál nem a kitermelésükhöz szükséges munka mennyiségét, hanem az egy-egy egységük pótlásához szükséges átlagmunka-mennyiséget, az úgynevezett marginális munkát veszik figyelembe. Mindez természetesen olyan számítástechnikai kapacitást igényel, amely csak az 1980-as évek közepe óta áll rendelkezésre – és a szerzők készséggel elismerik, hogy Hayekéknek az 1930-as években (és így a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* szerzőinek is a hetvenes évek elején) teljesen igazuk volt, amikor azt állították, hogy egy modern, komplex és állandóan változó gazdaságot nem lehet központiilag megtervezni.

Megfelelő-e Cockshott és Cottrell modellje technikai szempontból, meg tudja-e oldani a modern számítástechnika azokat a problémákat, amelyek annak idején Misest és Hayeket, majd a Bence–Kis–Márkus szerzőtriót is a központi tervezés elutasításához vezették?

Erre a kérdésre nem tudok szakszerű választ adni.⁶ Ámde azért feltételezem, hogy a modell alkalmas a modern gazdaságban az erőforrásokra, a technológiákra és a fogyasztói igényekre vonatkozó hatalmas mennyiségű és állandóan változó információ összegyűjtésére és feldolgozására. Azért feltételezem ezt, mert Cottrellék *kritikusai* – az osztrák közgazdasági iskola szocializmuskritikájának mai képviselői (például Horwitz) – sem vitatják azt, hogy tisztán technikai értelemben a modell megoldja a központi tervezés problémáit. Hanem ehelyett a saját kritikájuk középpontjában egy olyan probléma áll, amely a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-ban még fel sem merült. Ez a probléma pedig a hallgatólagos tudás (*tacit knowledge*) problémája.⁷

A termelésben meghozott, az erőforrások használatára vonatkozó döntések során nemcsak explicit, a számok nyelvén megfogalmazható és így számítógépekkel feldolgozható tudást használunk, hanem olyan tudást is, amely nem tudatos, amely a szokásainkban, az ösztönös érzéseinkben, megsejtéseinkben tárolódik. Ez a tudásunk spontán módon, a piaczgazdaság interakcióiban való részvételünk révén keletkezik és rakódik le bennünk. Explicit tudásunk úgy alakul ki, hogy ezek az öntudatlanul bennünk élő információk tudatosává válnak. Vagyis a piac nem pusztán az információk összegyűjtésének és feldolgozásának, hanem a gazdaságra vonatkozó öntudatlan tudásunk tudatosításának és felfedezésének az eszköze; egy folyamatos ösztársadalmi felfedezési folyamat. A piacnak

6 Ez olyan matematikai és informatikai szakismereteket igényel, amelyeket ebben a tanulmányban nem tudunk kifejteni.

7 Vannak olyan kritikái is a Cockshott–Cottrell-modellnek, amelyek szerint a modell visszafogná a technológiai haladást, az innovációkat, illetve a szakképzett munkának a szakképzetlenre való redukálása során a tervezők hibásan becsülnék fel a munkák értékét, ami aztán eltorzítaná a gazdaság egész árrendszerét. Az első kritikát illetően lásd Hodgson 1998; a másodikat illetően Jönsson 2015.

ezt a működését a Cockshott–Cottrell-féle modell pedig nem tudja lemásolni, ezt a fajta implicit tudást a tervezők nem tudják összegyűjteni és felhasználni a legfejlettebb információs és távközlési technikák alkalmazásával sem. A közelmúltban elhunyt Stephen L. Horwitz, az osztrák iskolához tartozó amerikai közgazdász a következőket írja erről:

Talán a modern számítógépek képesek megoldani az egyenletek milliárdjait, amelyek szükségessé ahhoz, hogy felvázoljunk egy általános egyensúlyi árvektort vagy egy munkaidőben kiszámított árrendszert. Azonban ez feltételezi, hogy az az információ, amely ezeknek az egyenleteknek a kitöltéséhez szükséges, olyan formában létezik, amely betáplálható a számítógépekbe. És éppen ez az, amit az osztrák iskola közgazdászai, különösen Hayek és Lavoie tagadtak. A hallgatólagos tudás egész problémája, amely Hayeknek az emberi elmével kapcsolatos imént említett tanításából származik, azt sugallja, hogy az egyenletek megoldásához szükséges adatoknak nem az összessége, hanem ténylegesen csak egy része létezik objektíven. [...] Hacsak nem tudatos bennünk mindaz, amit tudunk, és nem tudjuk azt nyelvilag is kommunikálni, az emberiségnek személyfeletti intézményekre kell támaszkodnia, amilyen a piac is, hogy lehetőségessé váljon a gazdaság koordinálása.⁸

Hasonlóan ír erről David Ramsay Steele is, aki *From Marx to Mises: Post-Capitalist Society and the Challenge of Economic Calculation* (*Marxtól Misesig: A posztkapitalista társadalom és a gazdasági kalkuláció kihívása*) címmel talán a legjobb összefoglaló művet írta az osztrák iskola szocializmus-kritikájáról:

A tudásnak, amelyre támaszkodunk, a jelentős része nem megfogalmazott tudás. Valamennyit ebből egyszerűen csak nem fogalmazunk meg, valamennyi pedig nem is fogalmazható meg. Valakinek, aki egy bizonyos berendezéssel dolgozik, lehet egy sejtése vagy érzése arról, hogy mit lehetne csinálni ezzel a berendezéssel, és ez a megélt sejtés vagy érzés hasznos útmutatója lehet, még ha nem is mindenképpen helyes. Még ha az összes lokálisan megfogalmazható tudást meg is lehetne fogalmazni és könnyen elérhetővé tenni valamilyen külső személy számára is, akkor is megmaradnának a sejtések, az érzések, a megtapasztalt „szimatok” – az, amit Polányi Mihály „hallgatólagos tudásnak” nevezett. Ezek pedig nem centralizálhatóak, mert olyan beállítottságok vagy készségek, amelyek elválaszthatatlanok azoknak a személyeknek a testétől, akikben jelen vannak.⁹

Cockshottnak és Cottrellnek van válasza a hallgatólagos tudásra épített szocialista alternatívával szemben felhozott ellenvetésre – kifejtették ezt többször is, például a *Science and Society* amerikai folyóirat 2012-es, a szocializmus modelljeiről szóló vitájában, de

8 Horwitz 1996, 59–79. (Saját fordítás.)

9 Steele 1992, 89. (Saját fordítás.)

többször értekezett erről Cockshott a blogján is.¹⁰ Azt állítják, hogy ez a fajta tudás a modern gazdaságban egyre inkább explicit, a számítógépek által rögzített, rendszerezett és felhasznált tudássá válik. Mai életünkben élő példája ennek, amikor a sofőrök ösztönös-szokásszerű helyismeretét már a GPS pótolja a gépkocsi-vezetésnél.

Számomra Cottrellék válasza a problémára nem tűnik elfogadhatónak. Mert még ha igaz is a termelés egyes pontjain dolgozó emberekre, hogy mindent – vagy legalábbis egyre inkább mindent – expliciten tudnak azokról a termelési folyamatokról, amelyekben ők maguk részt vesznek, ez biztosan nem igaz a társadalom *egészére*. Az embereknek valószínűleg soha nem lesz explicit tudásuk a termelés olyan területeiről is, amelyek az ő konkrét szerep- és feladatköreiken kívül esnek. *Mindenki mindent* biztosan sohasem fog tudni a gazdaságról – a termelés rendszeréről mindent *legfeljebb* a termelés irányító központjaiban dolgozó szakemberek tudhatnak.

Rainer Grundmann, a marxizmus ökológiai kérdésekkel foglalkozó szakértője és kritikusja egy „gondolatkísérlet” keretei között fogalmazza meg a tudás problémáját a marxizmusra vonatkozóan:

[K]épzelnünk el egy technológiailag magasan fejlett társadalmat a tőke-munka-viszony, a kapitalista értelemben vett „pénz” nélkül, tehát egy a társadalmi együttműködés rendszerében termelő társadalmat. Ebben nem tapasztalhatnánk már azt, amit Marx árufetiszmusnak nevezett – megtalálhatnánk viszont a *technológiai fetiszmus* jelenségét. A társadalmi munkafolyamat egésze a hatékonyság, a racionalitás és a fegyelem bizonyos kritériumait követné, ámde nem olyan interakciókból és kölcsönös kapcsolatokból tevődne össze, amelyek mindig és mindenképpen átláthatóak a termelők számára.¹¹

Ha pedig az emberek nem tudnak mindent a termelés rendszeréről, nem látják azt át a maga egészében, akkor *még ha* valamilyen gazdaságirányító szerv meg is tudja tervezni tudományosan az egész termelést, az emberek akkor sem fognak tudni ezekkel a tervcélokkal azonosulni. S mivel nem tudnak azonosulni velük, ezért könnyen lehet, hogy adminisztratív módszerekkel kell őket arra kényszeríteni, hogy betöltsék a nekik szánt szerepeket a termelés rendszerében. Az ilyen szocializmusban felmerül egy új társadalmi hierarchia kialakulásának a veszélye: annak a lehetősége, hogy a kapitalisták helyett nem maguk a dolgozó emberek, hanem tudósok és számítógépes szakemberek irányítják a társadalmat.

Fogadjuk el tehát, hogy minden elképzelhető technikailag fejlett és komplex gazdaságban szükség lesz nem explicit, hallgatólagos tudásra is a termelés összetevőiről, feladatairól és az embereknek a termelésben betöltött szerepéről is. De alátámasztja-e

10 Cottrell – Cockshott 2002, 44–45; Cockshott 2019.

11 Grundmann 1988, 24. (Saját fordítás.)

ez az osztrák iskola kritikáját a piac nélküli marxi kommunizmusképpel szemben? Azt gondolom, hogy nem. Ugyanis ennek az álláspontnak a képviselői nem adnak választ arra a kérdésre: miért csak a piacgazdaságban, miért csak az emberek piaci interakcióiból jöhet létre a termelésre vonatkozó nem explicit, hallgatólagos tudás?

A tradicionális agrártársadalmakban – a piacgazdaság kialakulása előtt – is létezett ilyen nem explicit tudás. A piaci interakciók helyett a közösség nemzedékről nemzedékre öröklődő kultúrája, szimbólumai, rítusai sűrítették magukba és adták tovább a termelésre vonatkozó nem explicit, ösztönös ismereteket. Ha pedig ilyen hallgatólagos tudás létezett a piac kialakulása előtt, akkor kialakulhat ilyen tudás a piac megszüntetése után is.

Az osztrák iskola szocializmuskritikájának egyik filozófus bírálója, Nigel Pleasant szerint igaz ugyan, hogy a társadalom termelési folyamataira vonatkozó tudásunk explicit része olyan, mint a vízen úszó jéghegy csúcsa, amely a tudat felszíne alatt jelenlévő öntudatlan tudásunkra támaszkodik, csakhogy ez az öntudatlan tudásunk nem individuális, hanem kollektív, társadalmi, gyakorlati tudás. A nem explicit tudás a társadalmi gyakorlatból alakul ki, és a gyakorlatban való részvétel igazolja és bővíti folyamatosan. A mi társadalmunkban ez a gyakorlat a piaci interakciók gyakorlata, de nem világos, hogy miért ne alakulhatna ki és igazolódhatna ilyen nem explicit tudásunk egy másfajta, például egy szocialista alternatív társadalmi gyakorlatában, munka- és együttélési formáiban való részvételünk révén is?¹²

Marxnak lehetséges egy olyan olvasata, amely szerint az általa elképzelt kommunista társadalom tagjainak a saját társadalmuk termelési rendszeréről nemcsak tudatos és tudományos, hanem élményszerű-implicit tudásuk is lesz. Mint tudjuk, Marx a kommunizmust úgy fogta fel, mint az ember lényegének, az emberiség történelemben kibontakozó, kollektív identitásának tudatosulását és tudatos megvalósulását. Ezért írta a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* a kommunizmusról, hogy az „az emberi lényegnek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása: ezért mint az embernek társadalmi, azaz emberi emberként a magáért valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése”.¹³

Ámde ez az emberi lényeg, az emberiség kollektív identitása Marx számára nem egy *lezárt* definícióval megragadható emberi lényeg. Aaron Jaffe kortárs amerikai filozófus ezzel kapcsolatban egy tanulmányában filozófiai szempontból összevetette az emberi lényeg marxi és arisztotelési fogalmát.¹⁴ Marx és Arisztotelész meglepően hasonló módon gondolkodtak az emberi lényegről és az emberi kiteljesedés, az autentikus emberi létezés mibenlétéről. Mindketten úgy gondolták, hogy az ember az embertársaival való tartalmas kapcsolatban (barátságban, társias viszonyban) és a képességeit kibontakoztató alkotómunkában valósítja meg önmagát. Mindketten úgy gondolták, hogy az élvezet

12 Pleasants 1997.

13 Marx 1962, 57.

14 Jaffe 2016.

bár jó, de nem a legfőbb jó az ember számára. Mindketten úgy vélték, hogy magasabb rendűek, az ember lényegének megfelelőbbek azok a tevékenységek, amelyeket önmagukért végzünk, mint azok, amelyeket a tevékenységgel elérhető valamilyen más célért űzünk. Mindemellett egyetértettek abban is, hogy a pénz hajszolása magáért a pénzért az emberi természetnek nem megfelelő, az embert eltorzító aktivitás.¹⁵

Aki foglalkozott e két gondolkodóval, az persze tudja, hogy kettejüknek az emberi lényegről alkotott felfogása között nagyon jelentős különbségek is voltak, hiszen Arisztotelész szerint a nőkben és a rabszolgákban csak fogyatékosan, hiányosan valósul meg az emberi lényeg, Marx szerint viszont az emberek között nincsenek alapvető minőségi különbségek: minden emberben megvalósulhat az emberi lényeg. Azonkívül Arisztotelész a városállamban és a magántulajdonban látta az emberi lényegnek megfelelő politikai, illetve gazdasági formát, míg Marx a kommunizmusban. De Marx és Arisztotelész között – Jaffe elemzése szerint – egy mélyebb különbség is volt az emberi lényegre vonatkozóan. Ez a különbség az emberi lényeg mint absztrakció és ennek a konkrét történelmi-társadalmi megvalósulása közötti viszonyra vonatkozik. Arisztotelész szerint az emberi lényeg a konkrét emberekben létezik és fokozatosan megvalósul bennük, például amikor egy gyermek felnőtt emberré érik.¹⁶ De az ember lényege ténylegesen jelen van az egyes emberekben, és értelmünkkel, az absztrakt gondolkodás révén meg is tudjuk fogalmilag ragadni ezt a lényegre, miként a többi dolgok lényegét, formáját is. Ezzel szemben Marxnál az ember *lehetőségeinek*, a potencialitásnak a mozzanata ott van az emberi lényeg definíciójában is, és nem csak az emberi lét konkrét megvalósulásában. Ugyanis Marx szerint – mint a „Feuerbach-tézisek” ezt olyan egyértelműen kimondják – az emberi lényeg nem létezik sem az egyes emberekben, sem valamilyen transzcendens szférában, hanem csakis a megvalósulását jelentő történelmi folyamatban. Az emberi lényeg megvalósulásának történelmisége viszont azt jelenti, hogy mivel ez kontingens, előre nem látható és a korábbi történelemtől függetlenül definíciót alkotni az emberi lényegről. Nem lesz lehetséges ez még a kommunizmusban sem, mert a kommunizmus sem jelenti az emberi lényeg megvalósulási folyamatának a lezárulását, a végcélját, hanem azt az alakzatot (*Gestalt*), amelyben ez a folyamat tovább zajlik. Marx szavaival: „A kommunizmus a legközelebbi jövő szükségszerű alakja és energia-elve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja – az emberi társadalom alakja.”¹⁷ Ebből az következik, hogy a kommunizmusban élő embereknek sem lesz a saját embermivoltukról és emberi élettevékenységükről lezárt, tudományosan leírható fogalma, hanem inkább egyfajta kollektív identitásélménye, amely tartalmazza az egész világtörténelem élményét is. Megint csak Marxot idézve:

15 Erről lásd Miller 1989, 175–210.

16 Természetesen lehet, hogy nem tud megvalósulni – hiszen érheti a gyermeket mentális vagy fizikai károsodás a fejlődése során, úgyhogy sohasem válik felnőtté.

17 Marx 1962, 63.

Amennyiben azonban a szocialista ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi születéséről, a maga keletkezési folyamatáról.¹⁸

Ezen a ponton Marx elgondolása a történelemről és a történelmi tudatról érintkezik egy látszólag tőle igen távol álló gondolkodóéval, jelesül Wilhelm Diltheyével. Dilthey az emberi történelmet olyan alakzatok soraként gondolta el, amelyeket – mivel nem ismétlődnek, és ezért tulajdonságaik és működési törvényeik nem ellenőrizhetőek kísérletileg – csak megélni, élményszerű módon megérteni tudjuk, nem pedig absztrakt módon definiálni.¹⁹ A történelem képződményei – például egy gótikus katedrális vagy a nemesi kiváltságok – olyan egyszerű szerves egészek, amelyeknek a mivoltát, belső logikáját nem lehet sem összetevőikből, részeikből, sem valamilyen absztrakt, történelemfeletti kategóriákból levezetni. Éppen ezért nem is lehet működésüket a természettudományos törvényekhez hasonló törvényekkel leírni.²⁰ Ha Diltheynek ebben igaza van, akkor ez igaz a kommunizmusra is. A kommunizmus is olyan történelmi alakzat, amelyről a benne élő embereknek csak konkrét élménye, nem pedig tudományos jellegű tudása lehet. De a kommunizmus nagyon különbözik az összes korábbi történelmi alakzatoktól annyiban, amennyiben a korábbi alakzatok – és az emberek ezekben létrejövő történelmi tudata – mindig egy-egy partikuláris embercsoport történelmét (illetve annak egy-egy szakaszát) fejezték ki, a kommunizmus viszont az egész emberiség közös történelmét foglalja magában a maga egészében.

Dilthey persze nem hitt sem a kommunizmusban, sem pedig egy – az egyes kultúrák, az egyes embercsoportok történelmi tudatát és kultúráját meghaladó – egyetemes emberi társadalmi-történelmi tudatban és kultúrában. Az ő korában egy összemű kommunikáció és kultúra csak ábrándként, csak mesterséges-spekulatív formában – mint az eszperantó nyelv – létezett. Ma már azonban van egy összemű kommunikációs eszköz – az internet –, és a gazdaság globalizálódása mindenkit arra kényszerít, hogy megtanulja ezt használni, és elsajátítson más egyetemes emberi kommunikációs eszközöket is. Tehát mai világunkban kialakulóban van az emberiségnek mint egésznek a magáról és a saját történelméről szóló kollektív tudata és identitásélménye. A kommunista társadalomban ez az átélt kollektív emberi identitás és a rá alapozódó kultúra, valamint az ezáltal teremtett értékek, információk és normák lehetnek a gazdaság működéséhez szükséges hallgatólagos tudás forrásai. Ezért azoknak, akik fenntartják a kommunista társadalom eszményét, reményét, nem kell elkötelezniük magukat a marxizmus kritikusi által *joggal*

18 Marx 1962, 63.

19 Dilthey 1974.

20 A történelmi materializmusnak egy ilyen diltheyi-marxi felfogását fejtette ki Marcuse egy korai írásában: Marcuse 1981.

kritizált teljes társadalmi „transzparencia” gondolata mellett, nem kell azt gondolniuk, hogy az árufetisizmus megszűnésével a gazdaság minden része és a köztük lévő összes kapcsolatok közvetlenül átláthatóvá válnak a társadalom tagjai számára.

A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-nak – lényegében az osztrák közgazdasági iskolától kölcsönzött – érvei tehát nem bizonyítják azt, hogy a marxizmusképzés megvalósíthatatlan, és azok az érvek sem igazolják ezt, amelyeket az osztrák iskola képviselői (álláspontjukat továbbfejlesztve) az azóta eltelt évtizedekben dolgoztak ki. A modern társadalmak méretei és komplexitása miatt a modern gazdaság nem irányítható a marxizmus klasszikusai által elképzelt *közvetlenül* demokratikus módon. A marxizmus kritikusainak igazuk volt abban, hogy Marx, Engels és Lenin nézetei a kommunizmusról naivak és „eszkatologikus” jellegűek, ahogyan azok voltak a polgári forradalmak teoretikusainak – például Rousseau-nak – a polgári demokráciáról kialakított nézetei is. Ebből azonban nem következik, hogy a marxizmus történelmi perspektíváját egészében el kell vetni.

Bibliográfia

- Bryer, Robert. 2019. *Accounting for History in Marx's Capital: The Missing Link*. Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books.
- Cockshott, William P. – Allin Cottrell. 1993. „Calculation, complexity and planning: the socialist calculation debate once again.” *Review of Political Economy* 5/1: 73–112. DOI: <https://doi.org/10.1080/09538259300000005>
- Cockshott, Paul – Allin Cottrell. 2002. „The Relation Between Economic and Political Instances in the Communist Mode of Production.” *Science and Society* 66/1: 50–64. DOI: <https://doi.org/10.1521/siso.66.1.50.21014>
- Cockshott, Paul. 2019. „A response to Horwitz.” In *Paul Cockshott's Blog*. [<https://paulcockshott.wordpress.com/2019/10/30/response-to-horowitz/>] (2024.02.05.)
- Dilthey, Wilhelm. 1974. *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest: Gondolat.
- Grundmann, Rainer. 1988. *Marx and the domination of nature: alienation, technology and Communism*. Florence: European University Institute.
- Hayek, Friedrich A. 1935. *Collectivist Economic Planning*. New York: Routledge and Kegan Paul.
- Hodgson, Geoff. 1998. „Socialism against the Markets? A critique of two recent proposals.” *Economy and Society* 27/4: 407–33. DOI: <https://doi.org/10.1080/03085149800000027>
- Horwitz, Steven. 1996. „Money, money prices, and the socialist calculation debate.” *Advances in Austrian Economics* 3: 59–77. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1529-2134\(96\)03005-0](https://doi.org/10.1016/S1529-2134(96)03005-0)
- Jaffe, Aaron. 2016. „From Aristotle to Marx: A Critical Philosophical Anthropology.” *Science and Society* 80/1: 56–77. DOI: <https://doi.org/10.1521/siso.2016.80.1.56>

- Jönsson, Joakim B. 2015. „The Socialist Calculation Debate moving forward: What happened after »The Use of Knowledge in Society«?” [https://www.austriancenter.com/wp-content/uploads/2015/09/The-Socialist-Calculation-Debate-moving-forward-What-happened-after-%E2%80%98The-Use-of-Knowledge-in-Society%E2%80%99-.pdf] (2024.02.05.)
- Marcuse, Herbert. 1981. „Das Problem der geschichtlichen Wirklichkeit – Wilhelm Dilthey.” In *Schriften, Band 1.: Der deutsche Künstlerroman. Frühe Aufsätze*, 219–41. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Marx, Karl. 1962. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Miller, Richard W. 1989. „Marx and Aristotle: A Kind of Consequentialism.” In *Marxist Theory*, szerk. Alex Callinicos, 175–210. Oxford: Oxford University Press.
- Mises, Ludwig von. 1920–21. „Die Wirtschaftsrechnung im sozialistisches Gemeinwesen.” *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47: 86–121.
- Pleasant, Nigel. 1997. „The epistemological argument against socialism: A Wittgensteinian critique of Hayek and Giddens.” *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy* 40/1: 23–45. DOI: <https://doi.org/10.1080/00201749708602436>
- Steele, David R. 1992. *From Marx to Mises: Post-Capitalist Society and the Challenge of Economic Calculation*. La Salle: Open Court Publishing Co.